

Olsztyn, 09.05.2023 r.

dr hab. Joanna Ostrouch-Kamińska, prof. UWM
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Nauk Społecznych

R e c e n z j a
rozprawy doktorskiej magister Elżbiety Czerskiej-Szczepaniak
pt. „Kształtowanie się poczucia podmiotowości kobiet objętych wsparciem instytucji
pomocy społecznej”,
przygotowanej pod kierunkiem dr. hab. Jana Rutkowskiego,
przy współudziale promotora pomocniczego dr Katarzyny Gajek,
sporządzona dla Rady Naukowej Dyscypliny Pedagogika
Uniwersytetu Warszawskiego

Uwagi ogólne

Magister Elżbieta Czerska-Szczepaniak w swojej rozprawie podjęła problematykę kształtowania poczucia podmiotowości kobiet objętych wsparciem instytucji pomocy społecznej, próbując zrekonstruować proces, w którym to poczucie jest kształtowane. Autorka osadziła ten proces w kontekście biograficznych doświadczeń badanych kobiet oraz w wielopłaszczyznowych relacjach, które stają się ich udziałem; w tym w relacjach pomocowych. Tym samym odrzuca Ona założenie, iż analizowany proces jest samorzutny, „kształtuje się” (s. 122) niezależnie od ingerencji z zewnątrz, co uważam za wybór słuszny i spójny z kolejnymi wyborami o charakterze teoretyczno-metodologicznym, do których odniosę się w dalszej części swojej recenzji. Od razu więc na wstępie pojawia się pytanie o zasadność użycia owego „się” w tytule rozprawy, skoro ani w sformułowaniu celu badań, ani przedmiotu, ani problemów badawczych jego nie ma.

Sam wybór problematyki badawczej uznaję za niezwykle trafny i ważny, zwłaszcza obecnie, w dobie przełomu ustrojowego i polskiej transformacji, w czasach, które naznaczone są dehumanizacją życia społecznego, kulturowymi zmianami wzorców życia i ścieraniem się różnych wersji kobiecości (oraz męskości), międzygeneracyjnymi konfliktami związanymi z rozwojem cywilizacyjnym i

technicznym, czy wszechobecnym ryzykiem związanym z konstruowaniem biografii współczesnych kobiet i mężczyzn, o czym piszą socjologowie i teoretycy ponowoczesności (np. U. Beck, Z. Bauman, A. Giddens, H. Domański, A. Firkowska-Mankiewicz, K. Janicka, A. Titkow i in.). Choć ten szeroki kontekst przemian makrospołecznych nie został bezpośrednio w rozprawie zrekonstruowany, to ujawnia się on w poszczególnych wątkach analitycznych i przywoływanych fragmentach narracji badanych kobiet, można więc spokojnie stwierdzić, iż podjęta problematyka jest aktualna, ale też – ze względu na jej specyfikę oraz osadzenie w obszarze pedagogiki społecznej i pracy socjalnej, ważna dla pedagogiki jako dyscypliny naukowej. Ważna jest również dla praktyki edukacyjnej, gdyż Autorka nie pozostaje jedynie na poziomie opisu analizowanych zjawisk, ale dąży do zmiany otaczającej rzeczywistości poprzez próbę wypracowania „adekwatnych dróg wsparcia kobiet korzystających z instytucji pomocy społecznej na drogach wzmacniania i kształtowania poczucia podmiotowości” (s. 233). To czyni magister Elżbietę Czerską-Szczepaniak badaczką zaangażowaną i wrażliwą na wyzwania współczesności oraz związane z nimi edukacyjne potrzeby badanej przez Nią grupy. Zatem dokonane przez Doktorantkę wybory już na wstępie należy uznać za ważne, dające podstawę do ich wysokiej oceny.

Ocena formalnej strony pracy

Rozprawa liczy 251 stron, ma rozbudowaną strukturę i składa się ze wstępu oraz trzech rozdziałów poświęconych kolejno:

1. procesowi kształtowania podmiotowości – sześć podrozdziałów rozdziału pierwszego, w których Autorka dokonała analizy kluczowych dla zrozumienia procesu badawczego pojęć, takich jak podmiot, podmiotowość, poczucie podmiotowości, dookreślając predykaty składające się na poczucie podmiotowości: świadomość własnego Ja, wolność oraz relacyjność. Przyjmując za wiodący nurt myślowy komunitarystów, Autorka zwraca uwagę, że podmiot pojmowany jest w kontekście wspólnoty, dostrzega związek tożsamości jednostki z przestrzenią narracji, dokonuje analizy poczucia kształtowania tożsamości w przyjętym nurcie w odniesieniu do kategorii upętnomocnienia

- oraz emancypacji w pedagogice społecznej, a także systemu wsparcia procesu kształtowania poczucia podmiotowości;
2. założeniom metodologicznym badań własnych, ujętym w cztery podrozdziały, wraz z określeniem celu i problemów badawczych, przyjętej perspektywy badawczej, metody i techniki badań, kryteriów doboru próby, przebiegu badań oraz sposobów analizy materiału badawczego;
 3. wynikiem przeprowadzonych analiz, ujętym w pięć podrozdziałów poświęconych: rekonstrukcji czterech procesualnych modeli biografii wyodrębnionych w narracjach, teoretycznego modelu procesu kształtowania poczucia podmiotowości badanych kobiet w dwóch wariantach, analizie elementów rekonstrukcji tego procesu wyłonionych z narracji z uwzględnieniem m.in. wyodrębnionych z przyjętej koncepcji teoretycznej predykatów: świadomość własnego Ja, wolności oraz relacyjności w doświadczeniu poczucia podmiotowości kobiet, analizie postrzegania poczucia podmiotowości przez narratorki jako elementu walidacji przez uczestniczki, a także rekomendacjom dla praktyki.

Pracę opatrzone zakończeniem, w którym zawarte zostały najważniejsze wnioski z przeprowadzonych badań, a także streszczeniem w języku polskim i angielskim, bibliografią liczącą sto czterdzieści pozycji wraz ze źródłami Internetowymi, oraz spisem rycin.

Dokonując oceny formalnej strony pracy zwracam uwagę, iż została ona skonstruowana w sposób przejrzysty, a logika wywodu jest spójna i czytelna. Poddane rekonstrukcji koncepcje są adekwatne do analizowanej problematyki. Wysoko oceniam erudycję Doktorantki, która swobodnie porusza się w obrębie podjętej problematyki, choć nie mogę nie zauważyć braku, w mojej opinii, ważnych w pedagogicznym dyskursie podmiotu i podmiotowości publikacji z gdańskiej szkoły filozofii edukacji autorstwa np. Joanny Rutkowiak czy Astrid Męczkowskiej-Christiansen, a także monografii Małgorzaty Ciczkowskiej-Giedziun o podmiotowości w pracy socjalno-wychowawczej z rodziną.

Recenzowana rozprawa zawiera wszystkie wymagane elementy, które powinna, i ma klasyczną budowę – od wprowadzenia w problematykę, poprzez analizę pola problemowego, przedstawienie założeń badawczych i wyników badań, wraz z ich podsumowaniem i prawidłowo skonstruowaną bibliografią, adekwatną do problematyki. Dokonując oceny językowej warstwy rozprawy należy podkreślić fakt, iż Autorce udało się zachować równowagę między dyskursem akademickim, w którym się Ona niewątpliwie bardzo swobodnie porusza, a komunikatywnym przekazem; między językiem nasyconym pojęciami charakterystycznymi np. dla przyjętej koncepcji teoretyczno-metodologicznej Fritza Schützego, a odczytywaniem wysłuchanych narracji i interpretowaniem uchwyconych fenomenów w komunikatywnym języku własnej narracji.

Podsumowując, z pełnym przekonaniem stwierdzam, iż ocena formalnej strony rozprawy doktorskiej Pani magister Elżbiety Czerskiej-Szczepaniak jest pozytywna.

Ocena merytorycznej strony pracy

Celem teoretycznym podjętych przez Doktorantkę badań było „wzbogacenie wiedzy pedagogicznej poprzez rozpoznanie i rekonstrukcję procesu kształtowania poczucia podmiotowości kobiet objętych wsparciem instytucji pomocy społecznej oraz zbudowanie modelu teoretycznego badanego zagadnienia” (s. 121). Celem praktycznym uczyniła Autorka „sformułowanie rekomendacji dla praktyki, która skupi się na wzmacnianiu kobiet-matek, korzystających z pomocy placówek wsparcia dziennego oraz innych instytucji z obszaru szeroko pojętej pomocy społecznej” (s. 122). Tak sformułowane cele badań znalazły odzwierciedlenie w głównym pytaniu badawczym i sześciu problemach szczegółowych zogniskowanych wokół sposobów i sytuacji, w jakich badane kobiety doświadczają poczucia własnej podmiotowości, uwarunkowań przebiegu procesu kształtowania poczucia podmiotowości rozmówczyń, roli Innych w przebiegu tego procesu, pojawiających się trudności i możliwości ich przewycięzania, czynników wzmacniających proces kształtowania poczucia podmiotowości rozmówczyń oraz tego, na ile „predykaty konstytuujące pojęcie

podmiotowości znajdują swoje odniesienie w doświadczeniu kształtowania poczucia podmiotowości badanych kobiet” (s. 123).

Uzasadniając w odwołaniu do bogatej literatury, iż proces kształtowania poczucia podmiotowości rozwija się w toku doświadczeń biograficznych, swoje badania Doktorantka ulokowała w perspektywie socjologii biografistycznej Fritza Schützego, a więc przyjęła jakościową perspektywę badawczą, która znalazła odzwierciedlenie w doborze metody i techniki badawczej – autobiograficznego wywiadu narracyjnego F. Schützego, doborze próby badawczej, którą stanowiło 16 kobiet-matek korzystających ze wsparcia różnych instytucji pomocy społecznej czy doborze procedury analitycznej autorstwa Schützego, która pozwoliła Autorce na odtworzenie procesualnych modeli biografii.

Konstrukcję projektu badawczego magister Elżbiety Czerskiej-Szczepaniak oceniam bardzo wysoko. Warto wspomnieć, iż nie jest to pierwszy projekt, w który jest Ona zaangażowana – wcześniej uczestniczyła w kilkuletnim międzynarodowym projekcie dotyczącym wyzwań, z jakimi się mierzą matki z rodzin o niskich dochodach i wsparcia w wychowaniu dzieci, na jakie mogą one liczyć, a w jego ramach – w warsztatach metodologicznych na Uniwersytecie w Oxfordzie. Poznała również zasady prowadzenia badań wybraną przez siebie metodą od samego jej twórcy, prof. F. Schützego, uczestnicząc w prowadzonych przez niego warsztatach. Zdobyte w ten sposób doświadczenie zaowocowało przygotowaniem autorskiego projektu badawczego, będącego podstawą rozprawy doktorskiej. Bardzo rzadko zdarza się, by Kandydatka do pierwszego stopnia naukowego posiadała tak bogate doświadczenie badawcze. Tym bardziej moja wysoka ocena konstrukcji recenzowanego projektu jest zrozumiała. Nie ma tu żadnego przypadku – dokonane wybory o charakterze teoretyczno-metodologicznym są w pełni uzasadnione, a cała konstrukcja projektu jest niezwykle spójna. Dotyczy to również przyjętej perspektywy wyznaczającej „ramę określającą horyzont poszukiwań śladów badanego w materiale empirycznym zagadnienia” (s. 69) – rozumienia poczucia podmiotowości w ujęciu Charlesa Taylora i Alasdaira MacIntyre’a. Perspektywa ta nie jest w pracy jedynie „ozdobnikiem” wypełniającym pierwszą część pracy, ale ważnym elementem analiz, podstawą

konstrukcji projektu badawczego oraz filtrem interpretacyjnym, który wyraźnie ujawnia się w materiale empirycznym przedstawionym w części trzeciej rozprawy. To wzorcowo przemyślany, zaplanowany, zrealizowany i zaprezentowany projekt badawczy, który zasługuje na wyróżnienie.

Wspomniana część trzecia to wyczerpująca, bardzo dobrze skonstruowana narracja, w której magister Elżbieta Czerska-Szczepaniak szczegółowo prezentuje efekty swoich analiz. W poszczególnych podrozdziałach Autorka przedstawia wyłonione cztery typy przebiegu życia, stanowiące procesualne modele biografii nazwane przez Autorkę „Przebudzenie Wenus”, „Z procą na Goliata”, „Budowanie na skale” oraz „Wokół habitusu”. Metafory te bardzo trafnie odzwierciedlają specyfikę biograficznych doświadczeń rozmówczyń odnoszących się do trajektorii cierpienia i różnych sposobów radzenia sobie z nią, do świadomych wyborów budowanych na odkrytych przez rozmówczynie wartościach związanych m.in. z wiarą, czy do instytucjonalnego wzorca normatywnego ujawnionego w (stereotypowych) rolach społecznych, wokół których była konstruowana tożsamość narratorek.

Dzięki tym analizom udało się Doktorantce zrealizować założony cel badań, czyli zrekonstruować ośmioetapowy proces kształtowania podmiotowości rozmówczyń i zbudować teoretyczny model badanego zagadnienia, który wystąpił w dwóch wariantach, nazwanych przez Autorkę „Na górskim szlaku” oraz „Płynąc ze sztormu w sztorm”. W pierwszym z nich odniosła się Ona do wartości i ról społecznych realizowanych przez badane, natomiast drugi „przebiegał w cieniu trajektorii” (s. 236). Dodatkowo Doktorantka wykazała również, iż wyodrębnione przez Nią w pierwszej części rozprawy kategorie świadomości własnego Ja, wolności oraz relacyjności znajdują odzwierciedlenie w budowaniu poczucia podmiotowości rozmówczyń.

Część empiryczna rozprawy jest bardzo rozbudowana i stanowi rzetelną oraz spójną z założonymi celami analizę. Niewątpliwie dokumentuje wysokie kompetencje badawcze i analityczne magister Elżbiety Czerskiej-Szczepaniak. Tę część rozprawy, wraz z ostatnim rozdziałem zawierającym wnioski z badań dla praktyki, uważam za najbardziej wartościową, stanowiącą cenny wkład w rozwój wiedzy dotyczącej

problematyki kształtowania poczucia podmiotowości kobiet w ogóle, nie tylko tych objętych wsparciem instytucji pomocy społecznej, które są bohaterkami tej pracy.

Przedstawiony materiał jest niezwykle ciekawy, co jest zasługą Doktorantki, która oparła się pokusie komentowania, oceniania, wyjaśniania, pozwalając badanym mówić własnym głosem. Ujawnia w nim Ona intymne przestrzenie kobiecego doświadczenia związane ze sposobami konstruowania ról i relacji, w tym małżeńskich czy rodzicielskich. Narracja magister Elżbiety Czerskiej-Szczepaniak to poruszająca historia o codziennych zmaganiach kobiet i wysiłkach, które wkładają, by i one, i ich rodziny/dzieci (prze)trwały; o historycznie i obyczajowo ugruntowanej władzy mężczyzn, czego niestety konsekwencją wciąż jest milczące przyzwolenie lub obojętność ze strony innych członków rodziny, sąsiadów, szefów i współpracowników w pracy czy instytucji wobec stosowania przez mężczyzn przemocy wobec kobiet i dzieci; o wyczerpaniu i często nadludzkich staraniach o zaspokojenie potrzeb innych, czasami zapominając o własnych, a więc o trosce i oddaniu innym; o zmaganiach z poczuciem winy i nieustannie towarzyszącym sytuacji życiowej napięciem; wreszcie o poświęceniu i rezygnacji z własnej godności w imię realizacji często niemożliwych do osiągnięcia zasad kulturowo przypisanych kobiecości i kobiecym rolom, a transmitowanym w procesie stereotypowej socjalizacji.

W ten sposób Doktorantka, choć nie bezpośrednio, wprowadza do swoich analiz rodzajową perspektywę analizy społecznych procesów funkcjonowania kobiet, która uwypukla specyfikę różnorodności doświadczeń kobiet i mężczyzn w cyklu życia. I to jest perspektywa, której w mojej opinii, dotkliwie brakuje w rozprawie w pierwszej jej części – jedynie śladowo pojawia się ona w dwóch akapitach na s. 22-23, niejako z obowiązku przy odwołaniach do istniejących badań nad kształtowaniem kobiecej podmiotowości. A przecież odwołanie do specyfiki kobiecego doświadczenia jest zawarte w tytule rozprawy (!). We wstępie Autorka stwierdza, iż „podstawową tezę głoszoną przez komunitarystów jest to, że tożsamość jednostki jest pochodną tradycji, przyswajanych przez nią w toku socjalizacji oraz ról społecznych, które owa jednostka realizuje” (s. 10). Jednocześnie w żaden sposób nie odnosi się do problematyki socjalizacji do kobiecej roli społecznej, która, zwłaszcza w ujęciach badaczy i badaczek

krytycznych/feministycznych, w swej najbardziej stereotypowej wersji jest procesem, w efekcie którego dokonuje się uprzedmiotowienie kobiet, zamknięcie ich w rolach związanych z przestrzenią rodziny i zależności od innych, często w relacji podporządkowania. Tak socjalizowane kobiety, w skrajnie patriarchalnych rodzinach/społecznościach/kulturach, często dopiero przy wsparciu innych ludzi lub instytucji uczą się „mówić własnym głosem”, stawać się podmiotem w relacjach. Niekoniecznie od razu jako „indywiduum, jako wyobcowana ze wspólnoty jaźń” (s. 67). Tożsamość kobieca, to tożsamość relacyjna. Często jednak bez świadomości własnego Ja. Czasami konstruowana w przemocowych wspólnotach, przemocowych relacjach. Wymagająca uwolnienia. Emancypacji od skrajnie stereotypowych wzorców, w które wpisana jest m.in. bierność, uległość czy zależność, ale niekoniecznie uwolnienia od wspólnoty. Choć Doktorantka w rozdziale 1.5 odnosi się do koncepcji *empowerment* oraz emancypacji, to jedynie po to, by skonfrontować je z przyjętą przez siebie koncepcją komunitarystów, odrzucić ich założenia, podkreślając rolę wspólnoty w kształtowaniu podmiotowości. Przyjmując argumenty Autorki, jednocześnie nie mam przekonania, iż obie te koncepcje tak radykalnie się wykluczają. Nasza różnica zdań może wynikać z zauważonej przez Doktorantkę na s. 67 różnicy w sposobie rozumienia tych kategorii i ich kontekście: teoretycznym lub wynikającym z praktyki społecznej, w której „to właśnie wspólnoty się emancypują (kobiety, osoby z niepełnosprawnościami, mniejszości narodowe)” (s. 67). Podczas przygotowywania rozprawy do druku, do czego gorąco zachęcam, sugerowałabym uzupełnienie części pierwszej o wątek socjalizacji do kobiecej roli społecznej i stereotypowych, kulturowych wersji kobiecości. Przecież badane kobiety funkcjonują w określonej, naszej polskiej kulturze, w którą wrastają w procesie inkulturacji, i w naszym polskim społeczeństwie, które określa definicje ról społecznych, w tym tych związanych z płcią. W moim przekonaniu to dopełniłoby teoretyczne ugruntowanie projektu i jednocześnie stanowiłoby odwołanie do specyfiki kobiecego doświadczenia widocznego w tytule rozprawy i przyjętego w założeniach badawczych – wszak mowa tu o podmiotowości k o b i e t, a nie ogólnie osób objętych wsparciem instytucji pomocy społecznej. Warto byłoby również, o czym już wspominałam, odnieść się np. we wstępie, do zmieniającego się kontekstu

makrospołecznego, bo nie jest on bez znaczenia dla dokonywanych przez współczesne kobiety wyborów, również tożsamościowych.

Kończąc ocenę trzeciego fragmentu rozprawy, chciałabym jeszcze zwrócić uwagę na ostatni jej rozdział, będący nie tylko podsumowaniem wyników badań i uwypukleniem najważniejszych wniosków, ale przede wszystkim dojrzałym dyskursem akademickim, w którym Autorka ukazuje znaczenie swoich badań dla praktyki (edukacyjnej), w której postuluje podmiotowe podejście do osoby szukającej pomocy i wsparcie w procesie poszukiwania/konstruowania/odzyskiwania przez nią poczucia własnej podmiotowości (s. 238 i nast.).

Konkluzja

W ostatecznej konkluzji z pełnym przekonaniem stwierdzam, że rozprawa doktorska Pani magister Elżbiety Czerskiej-Szczepaniak pt. *Kształtowanie się poczucia podmiotowości kobiet objętych wsparciem instytucji pomocy społecznej* stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną Doktorantki w dyscyplinie pedagogika oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia przez Nią pracy naukowej, a więc spełnia warunki określone w art. 13 ust. 1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. z 2017 r., poz. 1789), a także w par. 6 pkt 3, 4, 5 i 6 Rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 19 stycznia 2018 r. w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzania czynności w przewodzie doktorskim, w postępowaniu habilitacyjnym oraz w postępowaniu o nadanie tytułu profesora (Dz. U. z 2018 r., poz. 261). Wnoszę zatem o jej dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

